

PH. KINT

Na het lezen van de recensie van Roessingh op mijn *Prometheus aangevuurd door Demeter* vraag ik mij af of de Wageningen een macro-beschrijving van een proces van economische ontwikkeling in de landbouw niet wil verstaan of niet in staat is om te verstaan. In zijn slotalinea stelt Roessingh dat zijn kritiek voortkomt uit een meningsverschil dat in de kern van de zaak de degelijkheidseisen betreft, die aan historisch onderzoek gesteld moeten worden. De agrarische geschiedenis dient niet te belanden in een zelfgebouwde schijnwereld van getallen en cijfers die steeds minder met de empirische agrarische werkelijkheid te maken heeft. De door mij ingeslagen weg ziet Roessingh als een doodlopende weg voor de voortgang van het agrarisch onderzoek. In deze alinea zijn de woorden degelijkheidseisen, schijnwereld, agrarische werkelijkheid en doodlopend cruciaal. Zij zijn op de maat gesneden van andere in algemene zin uitgesproken oordelen, die uiterst bedenkelijk zijn, maar waartegen mijn verweer eveneens in algemene zin als volgt luidt:

Mijn degelijkheidseisen vloeien voort uit macro-economisch onderzoek van de landbouw en reiken verder dan in agrarisch-historisch onderzoek waarbij aan partiële verschijnselen en gegevens — hoe getrouw deze ook mogen zijn weergegeven — alleen een geïsoleerde status toevalt, terwijl zij maar al te vaak oneigenlijk los van hun veel grotere context beschouwd worden. Op individuele verschijnselen wordt door mij steeds opnieuw de lens scherp gesteld zonder echter daarbij de eigen plaats en de verbanden met de gekozen constructie van het groter geheel uit het oog te verliezen. En bovendien wordt door mij dit groter geheel, het netwerk van macro-economische relaties, langs verschillende wegen gereconstrueerd.

Alle geschiedbeoefening is het opbouwen van een schijnwereld; het is voor mij echter wel een schijnwereld die in de eerste plaats moet voldoen aan de eisen van de intersubjectiviteit. Vooronderstellingen worden door mij zoveel als mogelijk geëxpliciteerd en na kritische en omzichtige omgang met kwantitatieve en kwalitatieve bronnen zijn mijn aannames toegesneden op de 'Oostvlaamse situatie'. En dat voorts een onderzoek naar inkomen, consumptie en produktie van een regio op zeer veel getallen en cijfers steunt, lijkt mij evident.

Het staat elke onderzoeker vrij om zijn kenobject, de agrarische werkelijkheid, met een eigen kenmodel te benaderen. Aangepast aan doel- en vraagstelling van mijn studie is een kenmodel gekozen, de methode van de Nationale Rekeningen, en daarmee de agrarische werkelijkheid geordend. Dat andere ordeningen mogelijk zijn, sluit ik niet uit, maar wel dat zij gegeven mijn vraagstelling tot een completer inzicht leiden. En wat de agrarische werkelijkheid verder betreft probeer ik zoveel mogelijk vanuit het concreet inhoudelijke—het micro-economisch gebeuren — te vertrekken, waarna als ik tenslotte op het macro-niveau van de provincie ben beland als gevolg van aggregatie en de toepassing van salderingen het zicht op het concreet-inhoudelijke is verdwenen maar nieuwe verrijkende macro-inzichten worden verworven. De interrelaties van de grote componenten van de landbouwsector en de relaties tussen de landbouw en de rest van de economie worden duidelijk gemaakt.

Dat Roessingh dan ook tot een slotoordeel komt dat de door mij ingeslagen weg voor de verdere voortgang van het onderzoek in de agrarische geschiedenis doodloopt, is voor mij het meest onthutsend en sterkt mij in de overtuiging dat verabsoluteerde visies op grond van institutioneel-, sociografisch- en louter micro-onderzoek wel erg verkrampend en vernauwend werken

en dat het wel zeer hoog tijd wordt dat goed onderbouwde generale visies op het agrarisch gebeuren ontwikkeld worden. Maar nu dan de hoofdbezwaren van Roessingh waaraan hij zijn detailkritiek heeft gekoppeld en die hij puntsgewijs heeft aangegeven.

Ten eerste constateert Roessingh dat voor de hand liggende theorieën niet zijn gebruikt en dat in mijn werk een agrarisch-economisch kader ontbreekt. De wijs de laatste constatering volstrekt van de hand. Juist het door mij gekozen kader — het geheel en de onderlinge verbanden der macro-economische grootheden — maakt het immers mogelijk om mijn centrale verklarende veronderstelling voor economische ontwikkeling van de landbouw uit te werken en te bepalen. Voorts is door mij duidelijk gemaakt waarom in brede kring aanvaarde theorieën niet worden toegepast (4-14). Het is naar mijn opvatting weinig zinvol om theorieën — hoe prominent ook — te volgen, die op grond van geconstateerde essentiële manco's geen bevestiging of falsificatie meer behoeven en daarmee ook — in ieder geval voor mijn studie — de functie van verklaringsmodel ontberen (Roessingh heeft toch wel door waarom Popper hier is achterhaald.). Met het gebruik van door mij afgewezen theorieën is de wetenschappelijke helderheid toch niet gediend?

En wat is er verder op tegen om op grond van de empirie ad-hoc hypothesen op te stellen die — wat Roessingh ontgaat — onderling zodanig met elkaar in verband staan, dat zij als wel zeer plausibel aangemerkt dienen te worden.

Het tweede bezwaar van Roessingh betreft zogenaamde konijn-uit-de-hoed effecten en zijn vraag of mijn schattingen zijn aangepast aan een vooropgezette mening over groei in het betreffende tijdvak. Om het laatste te weerleggen bespreek ik eerst de ontwikkeling van de drie bestanddelen aan de inkomenskant die kennelijk nauwelijks tegenspraak van Roessingh ondervinden. Evenals de op onderdelen door Roessingh gewraakte produktiekant laten zij ook zien dat er een forse groei in het betreffende tijdvak heeft plaatsgevonden.

Hoe je het ook keert of wendt, welke kritiek je ook op de data uitoefent, iedere onderzoeker moet wel tot de conclusie komen dat:

tussen de door mij gekozen referentiedata het netto-grondinkomen in Oost-Vlaanderen fors (met bijna 50%) is gestegen (294-312).

voornamelijk als gevolg van de terugval van de plattelandsnijverheid en enige groei van de landelijke bevolking—hoe je ook met de op elkaar afgestemde supposities ten aanzien van 1820 omgaat — de arbeidsinput in de landbouw enorm is gegroeid en bij ruwweg gelijkblijvend nominaal loonniveau het agrarisch arbeidsinkomen zeer fors (met ongeveer 60%) is gestegen (341-372 en 377-413).

het kapitaalinkomen (met iets minder dan de helft) is toegenomen (236-340) en dat hierbij de rundveestapel in het bijzonder opvalt. Naast een stijging in het aantal stuks rundvee kan aan de hand van Franse enquêtes en latere gegevens worden vastgesteld, dat sedert het einde van de Franse tijd de gemiddelde prijs van een stuk rundvee — met uitzondering van de jaren 1820-1825 — trendmatig aanmerkelijk is gestegen. En deze ontwikkeling stopt niet rond 1850 maar zet door tot in de jaren zeventig, zoals uit het *Mémorial administratif* valt op te maken. Na de Franse tijd doet zich een waardestijging voor van het vee die niet onaanzienlijk uitstijgt boven de nominale prijsstijging van veehouderijproducten. Het is een verschijnsel, dat niet alleen signaleerd kan worden in Oost-Vlaanderen, maar dat getuige de landbouwverslagen van het begin van de jaren vijftig ook in Nederlandse provincies voorkwam.

Het is voor mij dan ook evident, dat de veehouderij zich als bedrijfstak in de eerste helft van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. Dat Roessingh zich hierin niet kan vinden is voor mij geen probleem, maar wel als hij het doet voorkomen dat mijn schattingen op louter speculatieve veronderstellingen zijn gebaseerd. Ik ga mijn kwantitatieve en kwalitatieve bronnen mogelijk wel al te kritisch te lijf om de zogenaamde simpele konijn-uit-de-hoed effecten van Roessingh juist te voorkomen. Voor 1820 bijvoorbeeld verlaat ik mij bij de schatting van de potentiële omvang van de boterproductie (en daar gaat het om bij de bepaling van de zuivelproductie) niet alleen op de jaarlijkse melkgift van 2400 liter voor het op stal gevoederd vee van Radcliff, maar naast indirecte gegevens ook op Schwertz, De Lichtervelde en natuurlijk Lindemans (204-216). En wat de reproductiefactor van het melkvee rond 1820 betreft, is wegens het ontbreken van gegevens aangeleund tegen de laatste jaren van de Franse tijd, toen de reproductiefactor echter nog geen 0,7 zou bedragen. Eerder dan aan te nemen, dat ik op grond van produktieschattingen voor 1820 en 1850 naar groei zou toe werken, kan ik mij de kritiek voorstellen dat de schattingen voor het eerste referentiejaar wat te hoog zijn en de groei in werkelijkheid groter is geweest.

Het constateren ten derde van een te grote groei zou mede voortvloeien uit het feit dat ik mij een te overdreven voorstelling zou hebben gemaakt van de voordelen van de stalvoeding. En dit zou mede het gevolg zijn van een tekort aan aandacht voor de praktisch-technische kant van de landbouw. In tegenstelling tot wat Roessingh opmerkt, is voor mij kennis van de lokale praktisch-technische kant van de akkerbouw en de veehouderij een *conditio sine qua non* voor inzicht in het agrarisch bedrijfsgebeuren. Iets anders is of deze micro-kennis gezien mijn macro-probleemstelling in ellenlange uitweidingen geëtaleerd dient te worden. Wat de verschillende activiteiten en verbouw van gewassen betreft beperk ik mij steeds tot een beknopte bespreking van de meest relevante typerende bedrijfskenmerken. Ten aanzien van de melkveehouderij, de belangrijkste tak van de veehouderij in Oost-Vlaanderen, stel ik onder andere vast dat de beesten zowel vanwege de mestproductie als het gebrek aan weidegrond voornamelijk op stal werden gevoed. En dit gold niet alleen het begin van de negentiende eeuw, maar ook de jaren rond 1850. Daarmee is door mij niet beweerd dat het voornamelijk aangewezen zijn op stalvoeding een efficiëntere vorm van veehouderij en een groter brutoproduct tot gevolg had dan bijvoorbeeld het Westvlaamse of Hollandse weidebedrijf. Wel dat gezien de Oostvlaamse omstandigheden (zeer gevarieerde en rijke voedingsmogelijkheden) de stalvoeding, en daarmee de melkveehouderij, zich gunstig kon ontwikkelen. Maar dat betekent ook weer niet dat de relatieve inputstijging sterk achterbleef bij de ontwikkeling van de bruto-output. Het zijn nuanceringen die door mij expliciet worden vermeld, maar waaraan Roessingh al te gemakkelijk voorbij gaat (247).

En wat Roessingh verder zo graag ziet een ordening van gegevens naar bodemgesteldheid, dit is zeker mogelijk en ook partieel door mij toegepast, maar grosso modo voor Oost-Vlaanderen weinig verhelderend. Het optreden van andere achtergrondfactoren (bijvoorbeeld de nabijheid van bevolkingsconcentraties, de mogelijkheden tot mestvoorziening, de aanwezigheid van plattelandsindustrie etc.) zorgt er immers voor dat naar bodemgesteldheid onderscheiden subregio's geen grote verschillen te zien geven in produktieresultaat.

Ten vierde kunnen het gebruik van mijn bronnenmateriaal en de hierop gebaseerde reconstructies geen genade vinden in de ogen van Roessingh. Deze genade wordt niet verkregen omdat Roessingh steunt op een aantal misvattingen en daarnaast een aantal zaken vermeldt, die voor discussie vatbaar zijn—hetgeen ik allerminst ontken—, maar hoe een dergelijke discussie ook

uitpakt slechts van uiterst beperkte invloed zijn op mijn macro-economische produktieresultaten.

Voor de bepaling van het grondoppervlak ben ik uitgegaan van de kadastrale landmetingen, die rond 1830 hebben plaatsgevonden en als zeer precies moeten worden aangemerkt. Aan grondpercelen werden alleen dan greppels, paden sloten etc. (niet-direct produktieve grond; doorgaans van een grootte die door de boer als strikt noodzakelijk werd beschouwd) toegevoegd, wanneer deze niet uitkwamen boven een omvang van 70 m² per ha, ofwel maximaal 0,7% van het betreffende perceel. Dat hieruit geconcludeerd zou kunnen worden, dat de werkelijke omvang cultuur- en ook geëxploiteerd land aanzienlijk lager lag dan die door het kadaster is geregistreerd, wijs ik dan ook van de hand. Naast het ankerpunt van de kadastrale cijfers is voorts op basis van individuele, gemeentelijke en kantonale gegevens vastgesteld, dat tussen 1815 en 1850 ontginning van heel wat bosgrond en enige heide en woeste grond — met name in het westen van de provincie — heeft plaatsgevonden. Het is een ontwikkeling die ook uit de cijfers van Vanderpijpen (47) kan worden opgemaakt. Op grond van het kadaster en de schattingen van de plaatsgevonden ontginningen is de omvang van het cultuurland en van het bosareaal voor de beide referentiejaren bepaald. Vergeleken met de grondregistraties van 1817/1820 en die van 1846 geven mijn cijfers grote verschillen te zien; het cultuurareaal komt zelfs respectievelijk 13 en 17% hoger uit. Wat de telling van 1846 betreft, vloeien de verschillen nauwelijks voort uit het onderscheid tussen kadastrale en behouden maat (zoals mogelijk in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw het geval was). Zij zijn terug te voeren op onderregistratie. Bij de telling van 1846, juist op een moment waarop de landbouw door een bijna ongekende ramp was getroffen, werd de bezitter of pachter van een agrarisch bedrijf gevraagd opgave te doen van de oppervlakte van zijn grond — waar de percelen ook gelegen waren — in de gemeente waar hij gedomicilieerd was. En dit heeft zoals uit de cijfers van de individuele gemeenten blijkt — niet alleen in Oost-Vlaanderen, maar ook in de provincie Antwerpen — nogal wat lacunes tot gevolg gehad. Voorbeelden hiervan zijn ruim voor handen. In Dendermonde, het arrondissement met de grootste verschillen tussen de gegevens van rond 1830 en die van 1846, zien wij dat in de gemeente Waasmunster bij precies gelijkblijvend bosareaal de omvang van het cultuurareaal met 1115 ha terugvalt, ofwel bijna 50% van het totaal en dat in een kleine gemeente als Mespelare op de 160 ha kadastraal gemeten cultuurgrond 52 ha niet wordt vermeld in 1846. Benadrukt dient te worden, dat ook de opgaven van de landbouwtelling in de omliggende gemeenten geen verklaring aanreiken voor de vermelde verschillen. Meer perceelsgewijs micro-onderzoek kan hier opheldering geven. Maar voorlopig door deze krasse gemeentelijke voorbeelden gesterkt, mag naar mijn opvatting iedere onderzoeker er van uitgaan dat in 1846 onderregistratie reëel is. Men kan van mening verschillen of deze onderregistratie voor Oost-Vlaanderen als geheel 14,15,16 of 17% bedroeg, maar voor mijn uiteindelijke schattingen van de macro-economische produktieresultaten maakt dit weinig uit. Immers het totaal van de exploiteerbare grond heeft in 1817/1820 en in 1846/1850 een nagenoeg gelijke omvang. En een eventueel te grote toeneming van de produktie tussen beide referentiedata van bouw-, hooi- en weiland zou neerkomen op een iets te hoge schatting van de inputgroei van de veehouderij en voorts op een te grote reductie van de netto-toegevoegde waarde van de bosbouw.

Wat de verdeling van de cultuurgrond over de verschillende gewassen betreft, baseer ik mij voor 1820 op de kadastrale modellen (tabellen 5 bis), die de grond van een gemeente naar vier of vijf klassen indelen. In mijn bronnenkritiek bespreek ik de modellen in het kader van de bedrijfsvoering. Vier of vijf modellen van vruchtwisseling — waarbinnen vaak ook nog varianten werden aangegeven — werden voor iedere gemeente afzonderlijk door de kadastrale

schatters vastgesteld. En dat niet uit de losse pols, zoals mogelijk in Nederlandse provincies is gebeurd, maar op een uiterst omzichtige wijze mede steunend op de twee voorafgegane kadastrale rondes en de vele tellingen, die al sedert het begin van de negentiende eeuw waren gehouden. In tegenstelling tot wat Roessingh suggereert, zijn deze modellen voor mij geen micro-economische waarheid die door elke boer werd gevolgd, maar zij vormen de grootste gemene deler van de waarnemingen binnen iedere gemeente. En dat men op grond hiervan mogelijk niet verder komt dan tot een ruwe areaal verdeling per gemeente, laat onverlet dat door de Wet van de grote aantallen mijn provinciale verdeelcijfers van 1820 een goede weerspiegeling geven van de areaalverhoudingen tussen de verbouwde gewassen. Een en ander kan ook worden vastgesteld bij vergelijking met de areaalcijfers van Vanderpijpen van 1813. Alleen ten aanzien van de arealen van vlas en aardappelen zijn tussen mijn cijfers en die van Vanderpijpen relatief grote verschillen te constateren (283). Maar omdat de gegevens van de genoemde auteur op een lagere produktie van vlas en aardappelen voor het eerste kwart van de eeuw zouden wijzen dan door mij geschat, onderbouwen zij eerder de geconstateerde produktiegroei in de periode 1815-1850 dan dat zij er ook maar enige afbreuk aan doen.

Ten vijfde het vaststellen van mijn macro-economische totaalcijfers komt tot stand na vele stappen. Elke stap wordt door mij op zichzelf beschouwd en gaat gepaard met het aangeven van punten waar men voorbehoud dient te maken en ook met nogal wat kwalitatieve opmerkingen. Voorts lijkt het mij ter controle van de cijfermatige berekeningen voor andere onderzoekers van nut, dat gepresenteerde deelresultaten niet globaal worden aangegeven. De historische landbouwliteratuur van de afgelopen 25 jaar geeft voldoende voorbeelden dat globaliteit veel kan verbergen en zelfs gebrek aan kennis van bedrijfsvoering in het agrarisch productieproces verhult. De door mij gegeven 'precieze' schattingen in drie, vier of meer cijfers bij de afzonderlijke stappen — met name in het deel dat betrekking heeft op de produktie — zijn vatbaar voor kritiek. Zij pogen ook kritiek uit te lokken, maar kunnen nimmer misleidend worden genoemd, omdat zij voldoende zijn geclausuleerd. Er worden door mij geen gegevens weggemoffeld of niet verantwoorde onderstellingen ingevoerd. In de komende jaren zullen zeker nog onvermoede gegevens beschikbaar komen of op andere wijze geïnterpreteerd worden. Een en ander kan dan aanleiding zijn tot bijstelling van gemaakte stappen, maar mijn verreikende conclusies en het zicht op de macro-economische ontwikkeling van de landbouw kunnen er nauwelijks door worden aangetast, gezien de wijze waarop de vele stukjes van het mozaïek zowel aan de produktie-consumptiekant als aan de inkomenskant zijn ingelegd.

De recensie van Hannes van mijn boek bestaat voornamelijk uit een kritisch en ontegenzeggelijk deskundig meedenken over de tekortkomingen van de door mij gebruikte hoofdbronnen. Daarnaast probeert hij aan te tonen dat het hopeloos is een definitief antwoord te vinden op de door mij gestelde vragen. In de eerste plaats ben ik het niet eens met Hannes dat definitieve antwoorden niet kunnen worden gegeven en ook zijn kritiek kan mij niet afbrengen van de conclusie zoals boven in de laatste zin van punt 5 is aangegeven.

Allereerst brengt Hannes de grondregistratie ter sprake. Zowel ten aanzien van mijn reconstructie van de gegevens van 1817/1820 als die van 1846 heeft hij de indruk dat zij te hoog zijn geschat. De aanpassingen van de grondcijfers van de landbouwtelling zijn in het bijzonder onderwerp van bespreking. In tegenstelling tot wat Hannes meent, zijn deze niet in staat om mijn uiteindelijke produktieresultaten in diskrediet te brengen. Een andere grondomvang dan door mij gereconstrueerd zegt namelijk vooral iets over de mate waarin de veehouderij aan efficiency

heeft gewonnen. De bruto-productie is weliswaar een functie van de grootte van het areaal, maar na toerekening aan andere posten zoals menselijk verbruik, industrie en export, is veevoer de restpost van de bruto-productie. Een een te grote of een te kleine schatting hiervan heeft daarom vooral invloed op de input van de veehouderij. Toch is het vinden van een min of meer sluitende verklaring voor de verschillen tussen de landmeting van het kadaster rond 1830 en de opgaven van 1846 van groot belang. Een en ander geldt trouwens niet alleen voor Oost-Vlaanderen maar in dezelfde mate voor de provincie Antwerpen; echter niet voor West-Vlaanderen waar de verschillen minimaal zijn. Nader gemeentelijk en perceelonderzoek (zie punt 4 boven), waarbij ook de suggesties van Hannes betrokken dienen te worden, kan hopelijk meer klaarheid brengen. Dat men echter met de gegevens van de landbouwtelling alle richtingen op kan, bestrijd ik in navolging van de redactie van de landbouwtelling die onder andere ook aangeeft dat gebrekkige grondopgaven te wijten zijn aan het in gebreke blijven van elders (steden) woonachtige grondbezitters en aan het feit dat vele kleine exploitanten de werkelijke omvang van hun bedrijfje niet zouden kennen (dit is ook de eerste indruk bij vergelijking van Oost- met West-Vlaanderen).

Wat betreft de fysieke productie en de produktiviteit per ha rond 1820 steun ik in eerste instantie op het uitzonderlijk rijke kadastrale expertise-materiaal van ruwweg 200 gemeenten. Vanuit nogal wat invalshoeken is dit door mij gezien, onderling zijn de vele gegevens met elkaar vergeleken, aan scherpe kritiek onderworpen en de reikwijdte van de kadastrale vooronderstellingen is nagegaan en aangegeven. Per saldo is mijn oordeel na aggregatie en na kennisneming van materiaal uit andere bronnen, dat de productie per ha enigszins is onderschat en in overeenstemming met mijn bevindingen is dan ook een correctie toegepast op de fysieke productie per ha. En dat ik bij dit alles onvoldoende oog zou hebben gehad voor de teeltopvolging, begrijp ik niet goed, want dit element is cruciaal bij de bepaling van de fysieke productie van de afzonderlijke gewassen rond 1820 (zie ook punt 4 boven). Wel heb ik de ontwikkeling van de vruchtwisseling voor de jaren in het tweede kwart van de eeuw niet verder expliciet geduid. Kennis van de teeltopvolging is immers voor mij geen doel op zichzelf.

Nadat de kadastrale schatters hun werk beginjaren dertig hadden voltooid, heeft 'de politiek' zich inderdaad met hun werk c. q. de grondtarieven bemoeid. Deze werden immers in 1834 perceelsgewijs *pari passu* fors verlaagd. Toch was de verlaging er geen van de botte bijl, zoals Hannes suggereert, maar gevoeglijk mag worden aangenomen, dat zij recht deed aan de agrarische situatie van het moment (lagere prijzen en lagere pachten). Immers de kadastrale schatters hadden de grondtarieven mede moeten baseren op het relatief hoge prijsniveau van de jaren 1812-1826 en inmiddels week het prijsniveau van bijvoorbeeld de jaren 1824-1834 daar in niet geringe mate van af. En dat de aanpassing van de grondtarieven — zoals door mij is aangegeven — naast andere zaken consequenties heeft gehad voor de heffing van de grondbelasting is juist, maar een en ander is niet relevant voor mijn schatting van de geldelijke productie van het referentiejaar 1820.

In tegenstelling tot Hannes ben ik van mening dat het wel degelijk mogelijk is om voor de akkerbouw rond 1850 verantwoorde en macro-economisch correcte cijfers te bepalen — al bedoel ik hiermee niet voor ieder gewas afzonderlijk tot twee cijfers nauwkeurig achter de komma; ook bij de landbouwtelling gaat het slechts om rekenkundig vastgestelde gemiddelden. Eveneens is het voor de verschillende onderdelen van de veehouderij op basis van fiscale-, abattoir- en consumptiegegevens mogelijk correcte macro-schattingen te maken. Wel is het echter vereist dat alle beschikbare gegevens scherp worden geanalyseerd. Met betrekking tot de akkerbouw betekent een en ander dat men goed gebruik kan maken van het vele werk van de

landbouwtelling. Maar men dient ook aan te geven — en dit wordt door mij gedaan — dat de uitzonderlijk slechte omstandigheden van 1846 en de sedert 1845 heersende aardappelziekte niet alleen van invloed zijn geweest op de incidentele gegevens van 1846 maar ook op de cijfers die men in 1846 als een gemiddelde voor een 'gewoon' jaar vermeldt. Immers alle andere gepubliceerde oogstgemiddelden in het verdere verloop van de jaren veertig en van de jaren vijftig komen voor de broodgranen hoger en voor aardappelen aanzienlijk lager uit dan wat deskundigen in 1846 als 'normaal' zien. En daarmee is door mij voor de schatting van de bruto-productie van 1850 op behoedzame wijze rekening gehouden.

Een belangrijk deel van het agrarisch inkomen wordt gevormd door het arbeidsinkomen. Bij de bepaling hiervan heb ik getracht de arbeidscapaciteit te schatten. Na uitgebreide analyse van de volks-, de nijverheids en de landbouwtelling zijn mijn cijfers van de arbeidscapaciteit wel doordacht tot stand gekomen. Dat Hannes in algemene zin aangeeft dat deze niet realistisch zijn te noemen, maakt het praktisch onmogelijk om te repliceren. Juist bedenkingen op onderdelen hadden hier mogelijk het een en ander kunnen verhelderen. Ook ten aanzien van de agrarische arbeidscapaciteit blijft er mijns inziens weinig speelruimte voor aanpassingen van de gemaakte schattingen.

Ter afsluiting. Hannes constateert terecht dat de wandelaars in de 'tuin' van Europa op vele en cruciale punten met elkaar van mening verschillen. Vlaanderen is geen land van papegaaien, maar van wonderlijke vogels die verschillend gebekt zijn. Toch zal er meer duidelijkheid moeten komen waaruit de opvallende meningsverschillen voortvloeien. Puntsgewijs kunnen opnieuw allerlei zaken naast elkaar worden gezet. Maar dat men hierbij nog tot een groter inzicht en meerdere kennis zal komen van het patroon en de werking van de economische krachten in de landbouw, sluit ik mede in navolging van Hannes zo goed als uit.